

انیس العاقلین ملا میرقاری گیلانی و نسخه‌های آن

نازیلا ابویی مهریزی*

چکیده

انیس العاقلین از جمله آثار ملا میرقاری گیلانی است که به تقلید از گلستان سعدی نگاشته و در سال ۱۰۰۵ ق به مولانا اسحاق تقدیم شده است. مؤلف در مقدمه کتاب آن را شرح بی وفایی روزگار پر شتاب می‌نامد و گله‌ای از ستمکاری جهان خراب. کتاب شامل حکایتهایی است اخلاقی به نثر و آمیخته به نظم، سروده‌ها از خود اوست و سعدی و دیگران. نثر آن مسجع و آهنگین، اما به دور از دشواریهای لفظی است. در این گفتار نگارنده با استفاده از تصویر دو نسخه این کتاب، یکی متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی و دیگری متعلق به کتابخانه مجلس شورای ملی که در اختیار دارد به معرفی این نسخه‌ها پرداخته است.

واژه‌های کلیدی: ملا میرقاری گیلانی، انیس العاقلین، نسخه خطی، نثر مسجع.

* کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

مقدمه

در تاریخ ادب پارسی آثار شکوهمند نظم و نثر بسیاری به چشم می‌خورد. آثاری که با زندگی، فکر و اندیشه مردم پیوندی نزدیک برقرار کرده، از همین رو جاودانه شده‌اند. مقبولیت همگانی و جاودانگی نام آثار بزرگ ادبی و نویسندگان صاحب‌سبک، سبب شده است تا دیگر نویسندگان به تقلید از آنها آثاری به وجود آورند. در فن نثر نیز اثر جاودانه سعدی — گلستان — که هیچ خزانی دست تناول بر بهار دل‌انگیزش نگشوده و چهره دل‌رایش به‌سان نوع‌روسان بی‌خلل مانده، در دوره‌های مختلف مورد تقلید بوده و نویسندگان بسیاری طبع و ذوق خویش را چون او آزموده‌اند و بر دفتر زرنگار ادب کتابها افزوده‌اند.

تعداد گلستان‌واره‌های شناخته شده به ۶۵ اثر می‌رسد. (کارگری ۱۳۸۵) از جمله برترین این آثار به نگارستان معین‌الدین جوینی، بهارستان جامی، انیس‌العشاق شرف‌الدین رامی، اخلاق‌الاشرف عبیدالله زاکانی، پریشان قآنی، روضه خلد مجد خوانی، سنبلستان شجاع‌الدین گورانی، و روضه‌العشاق خرمی تبریزی، می‌توان اشاره کرد (صفا ۱۳۷۳: ۱۶۰/۳؛ بهار ۱۳۸۰: ۱۵۵/۳؛ عبداللهی ۱۳۶۸-۱۳۶۹: ۴۲-۴۳، ۵۵).

اثر دیگری که جزو گلستان‌واره‌ها باید به شمار آید، انیس‌العاقلین ملا میر قاری گیلانی است. ملا میر قاری گیلانی، ادیب، حکیم، منجم، شاعر، و نویسنده قرنهای دهم و یازدهم هجری است که با وجود تعدد آثارش، در هیچ‌یک از تذکره‌ها و کتب تاریخ دوره صفوی به نام وی اشاره نشده است. قدیم‌ترین مأخذی که از ملا میر قاری نام برده، عرفات‌العاشقین تقی‌الدین اوحدی بلیانی (اوحدی، گ ۸ پ) است که تاریخ کتابت آن به سال ۱۰۲۲ ق باز می‌گردد. در این کتاب، اوحدی، ضمن شرح احوال خود از ملا میر قاری گیلانی نام برده و او را عمه‌زاد پدر و همسر عمه خود معرفی کرده و به شاگردی و دامادی وی، خود را مفتخر دانسته است (همانجا).

اوحدی در عرفات‌العاشقین، به صراحت علم ملا میر قاری را ستوده و او را «جامع مجامع علوم و حاوی سهاوی رسوم» (همانجا) خوانده است؛ به قدرت او

در نجوم و احاطه‌اش بر حل مشکلات و کشف رموز اشاره کرده و از اینکه چهار سال جوانی را به خدمت و شاگردی‌اش گذرانده با غرور یاد کرده است. اما بنده چون به شیراز در رسیدم، تا چهار سال به خدمت عرفا و ظرفا، علما و شعرا، محققین و مدققین الخاص صاحب علوم ارضی و سمائی شمع جمع رهنمایی کامل از لباس التباس عاری مولانا میر قاری که جامع مجامع علوم حاوی سهاوی رسوم، صاحب حکمت و شریعت داعی دعوت و قربت عمه‌زاد پدر و همسر عمه کمینه بود کسب کمال و کشف رموز در حل غوامض نمودم و به مفاتیح توجه کامل وی طلسمات کنوز رموز برگشودم و چون مشارالیه را پسری نبود مرا فرزندوار می‌پرورد و رقم صهارت و دامادی خود بر این بنده زده در این امر مجدّد بود (همانجا).

دو منبع دیگری که از ملا میر قاری گیلانی نام برده‌اند، یکی کاروان هند احمد گلچین معانی است و دیگری تاریخ ادبیات ذبیح‌الله صفا. گلچین معانی ذیل احوال تقی‌الدین اوحدی بلیانی آورده است:

در دوازده‌سالگی مادرش نیز درگذشت و وی به شیراز رفت و از محضر مولانا میر قاری کسب کمال نمود، و او چون پسری نداشت، تقی را به فرزندگی و به دامادی گزید، و به وی ریاضیات عالیه و علوم غریبه آموخت (گلچین معانی ۱۳۶۹: ۲۳۷).

صفا نیز به معرفی ملا میر قاری گیلانی می‌پردازد و جز انیس‌العقلین از دو کتاب دیگر او، مطالب العشاق و اسرارالقرآن، یاد می‌کند و قسمتی از متن مقدمه کتاب را که شرح موضوع است، می‌آورد: «بدین منوال کتاب جنبه اخلاقی یافته و شایسته نامی شده است که دارد. نثر کتاب مسجع است... اما در همان حال دور از صعوبت و دشواریهای لفظی است» (صفا ۱۳۷۰: ۱۷۳۱/۵، ۱۴۸۸). صفا تنها از نسخه محفوظ در کتابخانه ملی مجلس یاد می‌کند و به نسخه محفوظ در

کتابخانه آستان قدس رضوی اشاره‌ای ندارد.

احمد منزوی، وی را ملا میر قاری گیلانی کاشانی (کوکبی، کوکی) معرفی کرده است (منزوی ۱۳۵۲: ۳۴۳). اما در انتساب ملا میر قاری به کاشان و اینکه زادگاه وی این شهر بوده است، جای تردید است. ملا میر قاری در بیشتر آثارش، خود را گیلانی نامیده و در هیچ‌جا به پسوند کاشانی اشاره نکرده است (ابویی ۱۳۸۷). اما در باره کوکی می‌توان گفت: احتمال دارد محل سکونت ملا میر قاری گیلانی بوده باشد. کوکی یا کوکه روستای کوچکی از توابع گیلکان و دیلمان بوده که مؤلف خلاصه‌التواریخ بدان اشاره کرده است (قاضی احمد قمی، خلاصه‌التواریخ، ص ۴۷۴). کوکی خواندن وی نیز احتمالاً از آن روست که در علم نجوم صاحب تألیف و سرآمد بوده؛ چرا که از وی رسالاتی در باب نجوم باقی مانده است (ملا میر قاری، شرح نصاب، گ ۲۲۳-۴۴۴).

همچنان‌که به تاریخ ولادت ملا میرقاری گیلانی در هیچ کتابی اشاره نشده، تاریخ درگذشتش نیز در پرده ابهام است و تنها با توجه به آخرین اثر شناخته شده وی می‌توان گفت تا سال ۱۰۴۶ ق در قید حیات بوده است (ملا میر قاری، دستورنامه).

قبل از توضیح در باره متن *انیس‌العقلین* اشاره به نکته‌ای ضروری به نظر می‌رسد که نگارنده برای روشن شدن پاره‌ای مطالب و نیز امتناع از تکرار برخی واژه‌ها از علائم اختصاری استفاده کرده است:

۱. اعداد داخل [] نمایانگر صفحه‌ای از نسخه *انیس‌العقلین* متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی است که مطلب از آن صفحه نقل شده است.
۲. حرف «a» نشانه «پشت» است.
۳. حرف «b» نشانه «رو» است.

متن

کتاب *انیس‌العقلین* را میر قاری گیلانی به سال ۱۰۰۵ ق به تقلید از گلستان به

رشتهٔ تحریر درآورده و به مولانا اسحاق اهدا کرده است. *انیس‌العقلین* نامی است و چون گلستان در یک مقدمه و هشت باب نیست.

در مقدمهٔ کتاب، که به نثری آمیخته به نظم نوشته شده و مصنوع‌ترین بخش کتاب است، پس از حمد و ثنای خدا، پیامبر (ص)، و حضرت علی (ع) مؤلف به اسم کتاب، نام خود، و هدف از تحریر آن اشاره می‌کند:

هذا این رساله‌ای است، مسمی به *انیس‌العقلین* از مؤلفات سرگشتهٔ بیابان پریشانی و مقیم زندان حرمان و ناتوانی ملا میر قاری گیلانی مشعر به عدم وفای ایام شباب بسیار شتاب و مخبر از غایت ستمکاری و نهایت مردم‌آزاری جهان خراب و ماکان من هذا الباب (*انیس‌العقلین*، گ ۴ الف).

سپس به طریق ایجاز و اختصار از محتوای کتاب می‌گوید:

و این محررهٔ ممزوج است به روایت‌های زیبا و حکایت‌های دلگشا از کلام هدایت‌انجام خجسته‌فرجام انبیای عظام و اولیای کرم و ابرار نیکوکردار و احرار همایون اطوار و حکمای نامدار و سایر اکابر شیرین گفتار (همانجا).

معرفی دو نسخهٔ موجود از *انیس‌العقلین*

از *انیس‌العقلین* ملا میر قاری گیلانی دو نسخهٔ خطی در ایران موجود است. نگارنده با جستجو در فهرست خطی به دو مجموعه رسید: یکی مجموعهٔ خطی به شمارهٔ ۶۱۸ محفوظ در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی (شامل دو اثر و یک نامه از مؤلف است. *مطالب‌العشاق*، نامه‌ای از مؤلف و *انیس‌العقلین*)، و دیگری نسخهٔ خطی به شمارهٔ ۲۲۲۴ محفوظ در کتابخانهٔ مجلس شورای ملی.

نسخهٔ موجود در مجموعهٔ شمارهٔ ۶۱۸ محفوظ در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی شامل سه قسمت است: ۱. *مطالب‌العشاق* (گ ۱-۷۱)، ۲. نامه‌ای از مؤلف (۸ برگ)، ۳. *انیس‌العقلین* (۱۳۰ برگ).

اما نسخهٔ موجود به شمارهٔ ۲۲۲۴ محفوظ در کتابخانهٔ ملی مجلس، تنها همین

اثر مؤلف را در بردارد.

مشخصات نسخه‌ها

یک. نسخه آستان قدس رضوی

این نسخه یک مجموعه خطی به شماره ۶۱۸ محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی واقع در شهر مشهد (ایران) است. شماره ثبت آن ۶۱۸ و نام واقف آن حاج سیدعلی اکبر دستمالچی است (منزوی ۱۳۴۹: ۱۵۴۷/۲؛ شیروانی ۱۳۵۰: ۵۲۶/۲). تاریخ کتابت این نسخه مشخص نیست. جلد و عطف آن مقوایی با تیماج آلبالویی است، متن اصلی با مرکب سیاه نوشته شده، عنوانها، عبارات عربی و نشانه‌ها شنگرف است (منزوی ۱۳۴۹: ۱۵۴۷/۲). این نسخه ۱۳۰ برگ دارد و اندازه آن ۲۴×۱۳ سانتی‌متر است. اندازه متن ۱۴/۵×۷/۵ سانتی‌متر است. در هر صفحه به طور یکسان پانزده سطر دارد. این نسخه سرلوح ندارد و مجدول نیست. خط متن نستعلیق و خط عبارات عربی نسخ جلی و یکدست است. نسخه ترقیمه ندارد، هامش سفید و نانوشته است، مگر چند مورد به خط کاتب و جز او. برگ ۱۵ پ نشان مهری ناخوانا دارد. هامش برگ ۶۴ ر به خط کاتب و هامش برگهای ۵۳ پ و ۱۱۵ پ و ۲۶۰ ر به خطی غیر از خط کاتب است. هامش ۲۶۰ ر نشان مهری ناخوانا و نیز تاریخی ناخوانا دارد. نسخه تراشیدگی دارد؛ مخصوصاً در ۲۵۷ پ دو سطر که تاریخ تألیف است از متن تراشیده شده است. ابیات نسخه هم به حالت سطری و هم ستونی آمده است. اوراق به صورت منظم صحافی شده است و اوراق سفید مانده ندارد. دو نشان مهر دارد در صفحات ۱۵ پ و ۲۶۰ ر که متفاوت و هر دو ناخوانا هستند. نسخه تصویر ندارد. شماری از برگها پوسیدگی و پارگی دارند. در بالای برگ ۲۶۰ ر نام اهدا کننده نسخه حاج سیدعلی اکبر دستمالچی، آمده و کنار صفحه تاریخ ۲۱۱ ق نوشته شده است. نشان مهر و نوشته‌ای نیز هست که در اثر آبدیدگی محو و ناخوانا شده است.

دیگر مشخصات نسخه آستان قدس رضوی

- تقریباً می‌توان گفت کمتر کلمه‌ای از متن اصلی افتاده است و افتادگیها جایشان کاملاً سفید است.
- بین ابیات سه نقطه .: برای نشانه و فاصله‌گذاری آمده است.
- اگر ابیات طولانی بوده، به صورت دو ستونی کتابت شده و بین مصرعها نشانهٔ ه آمده است و یا سه نقطه در ابتدا و انتهای مصرع دوم.
- بعضی کلمات در اثر آبدیدگی ناخواناست (گ ۲۴۵ پ).
- عبارات عربی و آیات قرآنی اعراب‌گذاری شده، ولی بیشتر اعرابها جابجایند و بعضی کلمات اشتباه کتابت شده‌اند.
- تصحیح درون متن زیاد دارد، متن خط‌خوردگی دارد. کلمه یا کلمات تکراری خط خورده‌اند. گویی متن بازخوانی و تصحیح شده است. نمونه: «... از روی محبت و خیرخواهی به طریق رمز و ایما می‌گویم (گ ۱۸۴ ر).
- بعضی از کلمات اعراب‌گذاری شده، مثل: اطلال (گ ۴۲ ر).
- بعضی از قسمتهای زاید با «زاید» «الی» در بالای جمله مشخص شده است. نمونه: مثل: و شادمانی زاید صرف الی اوقات و شادمانی صرف اوقات (گ ۴۳ پ).
- عنوانها مثل «حکایت»، «بیت»، «نظم»، «آورده‌اند که» و «خبر» با جوهر شنگرف نوشته شده و کمرنگ‌تر از متن هستند. گاه مطلبی با شماره‌گذاری آمده است. شماره‌ها نیز با جوهر شنگرف نوشته شده‌اند.
- در برخی قسمتها بر روی کلمه یا کلماتی جوهر ریخته و کاتب برای خوانا بودن متن آن کلمات را پررنگ‌تر کرده است (گ ۵۳ پ).
- برخی از افتادگیها با خطی غیر از خط کاتب در حاشیه آمده است و در متن با نشانه Y بالای کلمه مشخص شده است (برگ ۷۳ پ).
- دور کلمات اضافی خطی دایره‌ای شکل کشیده شده یا آنکه کلمه خط خورده است. مثل جامهای (گ ۸۵ پ) هرگاه خواهی که بدانی (گ ۲۰۷ پ).
- در حاشیه برگ ۱۱۵ پ به خطی غیر از خط کاتب مطالبی به نسخه

افزوده شده است.

- چند جا (گ ۱۲۰، برگ ۱۲۱ پ، گ ۱۲۲ ر) جوهر بر روی کلمات ریخته و کاملاً ناخواناست.

- گاه کلمه‌ای از متن اصلی جا افتاده که با خط کاتب بالای جمله آمده است (گ ۱۷ پ).

- بالای بیشتر عبارات عربی که نقل قول محسوب می‌شوند علامت مد بلند (م) آمده است.

- در (گ ۲۵۷ پ) دو سطر کامل پاک شده است.

- گاه کلمه‌ای تکرار شده است، زائد بودن آن با «ز» در بالای کلمه و خط خوردگی بر روی کلمه نشان داده شده است. نمونه: ولایت (گ ۶۰ ر).

- معنی برخی کلمات به خطی غیر از خط کاتب در حاشیه آمده است (گ ۶۸ ر).

- برای مشخص کردن شروع و خاتمه ابیات ابتدا و انتهای آن از نشانه «ه» استفاده شده است.

ویژگیهای نگارشی و رسم الخطی نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی

- شماری از واژه‌های مشکول‌اند. نمونه: یمن یمن (گ ۲ ر).

- «گ» به صورت «ک» و «پ» و «چ» با یک نقطه کتابت و «ش» نیز گاه بدون نقطه نوشته شده است.

- لغات عربی مختوم به «ه» (که امروزه به صورت «ت» می‌نویسند) با «ه» نوشته شده است؛ نمونه: «صلواه» (گ ۶۸ ر).

- بیشتر کرسی «ه» ولی خود «ه» نوشته نشده است؛ همانند «امیرالمومنین» (گ ۶۵ پ).

- الف در واژه‌های «است، اینجا، این، از» غالباً حذف شده است. همچنین در ضمائر «او، ایشان، این» بعد از حرف اضافه نیز حذف شده است؛ نمونه: «ازیشان» (گ ۱۰ ر).

- تنوین نصب () در واژه‌های «احیاناً»، «اتفاقاً»، «اصلاً» و... نوشته نشده است. نمونه: «اصلاً» (گ ۱۶ ر).
- در سوم شخص مفرد ماضی نقلی و بعید «ه» جزء اول فعل و الف «است» حذف شده است.
- «ه» پنج نوع کاربرد دارد: ۱. حرف همزه، ۲. شناسه فعل؛ مثل «فرستاده» (گ ۳۱ پ)، ۳. علامت اضافه با صدای ye؛ مثل «خانه» (گ ۷۹ پ)، ۴. همزه بدون کرسی الف؛ مثل «مبدء» (گ ۱۶۲ ر).
- به جای «ی»، مثل «نفسه‌ها»، (گ ۱۹۱ پ، گاه همزه در کلمات دخیل در فارسی و نیز ترکیبات عربی، حذف شده است؛ مثل «عالیشان» (گ ۱۵۷ پ)، گاه همزه اضافی است؛ مثل «مؤکلان» (گ ۱۶۲ ر).
- نون نفی را پیش از فعل به صورت نون و های جدا نوشته است؛ مثل «نه پذیرد» (گ ۲۰۸ ر).
- نشانه جمع «ها» / «های» جمع در رسم الخط متصل کتابت شده و «ه» غیر ملفوظ از کلمه افتاده است؛ مثل «لالهای» (گ ۸ ر) به جای «لاله‌های»، ولی در جمع با «ان»، «ه» حذف نشده است، مثل «رسیده‌گان».
- نشانه مدّ (ـ)؛ مصوت بلند «آ» (ā) را در آغاز کلمات به مصوت کوتاه «ا» (a) تبدیل و کتابت کرده است؛ «ادمی» (گ ۳۴ ر). گاه کلمات نشانه مد اضافه دارد؛ مثل «آزاده» (گ ۱۷۴ ر)، و «میر آدب» (گ ۱۵۷ پ).
- بای اضافه به کلمه چسبیده کتابت شده است، چه آن کلمه اسم باشد، چه صفت، و چه کلمه با چسبیدن باء، دشوارخوان شود و چه نازیبا؛ به ساعت (گ ۲۳ پ)، بیاد (گ ۲۳ پ).
- «ی» به هر دو صورت با کرسی «ء» و «ی» نگارش شده است؛ مثل «خصائل» (گ ۱۳۰ ر).
- صامت میانجی «ی» که امروز پیش از «ی» نکره می‌آید به کار نرفته است؛ مثل «خوبروی» به جای «خوبرویی».

- در کلمات مختوم به «ن» و «ی» به جای «ی» کسره آمده است؛ مثل «شمع» به جای «شمعی» (گ ۲۳۷ پ) و گاه علامت کسره نیز حذف شده است.
- کلمات مرکب جدا از هم کتابت شده‌اند؛ مثل «خوش‌حال» (گ ۲۱۵ پ).
- «غ» به صورت «ق» نوشته شده است و بالعکس. گویا لهجه کاتب در این امر دخیل بوده است؛ مثل «مشقول» (گ ۲۲۷ پ)، «استغبال» (گ ۱۴۹ پ) و «مقرور» (گ ۲۵۴ ر) به ترتیب به جای مشغول، استقبال، مغرور.
- پیشوند ب در افعال ساده جدا نوشته شده است، مثل «به بخشی» (گ ۲۲۵ پ).
- حرف اضافه «به» با متمم یا مفعول با واسطه متصل نوشته شده است؛ مثل «تا بسر حد ذبول و خشکی می‌رسد» (گ ۳۰ ر).
- پیشوند «فرو» همه جا «فرو» کتابت شده است.
- «های» ملفوظ پیش از «است» حذف شده است؛ مثل «ستاریست» به جای «ستاره‌ای است» و «مزبلیهاست به جای مزبلیها است».
- «تر» و «ترین» در صفات تفضیلی و عالی در رسم الخط متصل کتابت شده است و گاه چون رسم الخط امروزی ابدال شده است؛ مثل «دوستر» به جای «دوست‌تر».
- واژه‌های که، آن چه، بدان که، هر چه مانند نسخه‌های قدیم به صورت کی، آنچ، بدانک، هرچ نیامده است.
- پیشوند هم در واژه‌های «همچنان، همچنین، همانجا» متصل کتابت شده است.
- کلمات مشدد به ندرت تشدید دارند؛ مثل: تسلی (گ ۶۳ پ) و گاه بعضی کلمات که نباید تشدید بیاید، مشدد به کار رفته‌اند؛ مثل «همسایه» (گ ۲۵۱ پ).
- حرف اضافه «به»، علامت استمراری «می»، پیشوند نفی «بی»، صفت‌های اشاره «این» و «آن» غالباً به حروف پس از آنها متصل است، مانند «بسنگ» (گ ۱۱ پ)، «میرفت» (گ ۱۸ ر)، «اینهمه» (گ ۱۸۲ ر)، «آنهمه» (گ ۲۳ ر)، «بیکجای» (گ ۲۲ ر).
- کلمه «شیرین» همه جا «شرین» آمده است؛ نمونه در (گ ۱۹۱ پ)، (گ ۱۷۴ ر).

- کلماتی که با دو «ی» به کار می‌روند تنها با یک «ی» آمده‌اند؛ مثل تعین، تغیر.
- واژه‌های «خواری»، «شصت»، «مرحمت» به صورت «خاری» (گ ۱۱۳ پ)، «شست» (گ ۶۸ ر) و «مرهمت» (گ ۱۶۳ پ) نوشته شده و مصادر گذارن و گزاردن خلط شده‌اند. مثل «شکرگذاری» (گ ۵۴ ر)، «حق‌گذاری» (گ ۱۹ پ).
- «ای» نکره از آخر اسم‌ها حذف شده و به جای آن کسره به صورت «ء» آمده است؛ مثل «رسیده» (گ ۱۰ ر)، به جای «رسیده‌ای».
- نقطه‌های حروف گاه نوشته نشده است و گاه بعضی از کلمات نقطه اضافی دارند؛ مثل «هـح» (گ ۲۳۵ پ).
- در کتابت آیات قرآن پنج نوع خط وجود دارد: ۱. محذوف بون واژه‌ها، ۲. جابجا بودن واژه‌ها، ۳. اضافی بودن حروف، ۴. دگرگون بودن حروف، ۵. دگرگون بودن اعراب حروف.
- گاه حتی تا سه کلمه مجزا سرهم نوشته شده‌اند، مثل «بیکقرار» (گ ۴۱ پ).
- کلمات عربی با «ال»، گاه با حذف «ل» آمده‌اند، مثل «اصلوا» (گ ۷۸ ر).
- استفاده از «در عقب» به معنی به دنبال: «پس در عقب این سخن خود به حرم رفته، روغن آورد» برگ ۱۳۳ ر.
- برخی کلمات با ه تانیث عربی نوشته شده. مثل: «که آن چه از رعایا جبهه تهیه اسباب سفر...» (گ ۱۸۱ پ).
- استفاده از «وا» به جای «باز» به عنوان پیشوند؛ مثل «واپس فرستاد» (گ ۲۲۲ ر) به جای «بازپس فرستاد».
- در کلماتی که کرسی همزه در وسط می‌آید این کرسی حذف شده است؛ مثل «دناءت» (گ ۵۴ ر).

افتادگیها

گ ۱۷۱ پ کلی صفحه افتادگی دارد.

گ ۲۱۲ ر دو خط مانده به پایان صفحه یک صفحه افتادگی دارد.
 گ ۲۶۴ ر (پایان نسخه) افتادگی دارد. پایان همان برگ رکابه دارد و نشان می‌دهد که متن ادامه داشته است.
 نسخه آستان قدس رضوی ظهیریه ندارد؛ اما در آن تاریخی قید شده که مشخص نیست مربوط به نامه مؤلف است یا متن *انیس العاقلین*؛ زیرا در بالای صفحه دو خط پایانی نامه مؤلف آمده است.
 نسخه آستان قدس رضوی ترقیمه ندارد، لذا نام کاتب، تاریخ و محل کتابت آن نامعلوم است و تنها می‌توان اظهار کرد که کل این مجموعه (*انیس العاقلین*، مطالب *العشاق* و نامه‌ای از مؤلف) احتمالاً به دست یک شخص کتابت شده است.
 رکابه‌ها به فواصل مختلف از لبه پایین برگها هستند و می‌توان گفت تمام صفحات رکابه دارند.

مشخصات نسخه مجلس شورای ملی

این نسخه به شماره ۲۲۲۴ محفوظ در کتابخانه مجلس شورای ملی واقع در شهر تهران است و شماره ثبت آن ۱۴۱۰۱ است (نفیس ۱۳۴۴: ۶ / ۱۸۱).
 جلد و عطف این نسخه که به خط نسخ تعلیق متوسط نگاشته شده و ۱۱۵ برگ دارد، میشن تریاکی ضربی بی‌مقوا و کاغذ آن فرنگی آبی کم‌رنگ رگدار است. اندازه نسخه ۱۴/۵ × ۲۰/۵ سانتی‌متر است. در هر صفحه به طور یکسان شانزده سطر دارد. سرلوح ندارد و مجدول نیست. جوهر متن سیاه، جوهر عنوانها و عبارات عربی و نشانه‌ها سرخ (شنگرف) است. هامش سفید و نانوشته است، مگر در چند مورد به خط کاتب و جز او. در برگ ۱۴ مصرعی^۱ که در حین کتابت از قلم افتاده به خط کاتب در هامش آمده است. در صفحه ۲۵ مصرعی از قلم افتاده به خطی غیر از کاتب در هامش آمده است. در صفحه ۳۵ ابیاتی به غیر از خط کاتب در هامش آمده است.
 در گ ۳۸ به خطی غیر از خط کاتب مصرعی که از قلم افتاده در هامش

آمده است.

در گ ۵۳ به خط کاتب قسمتی از حدیث که از قلم افتاده در هامش آمده است.

در گ ۵۶ به خطی غیر از خط کاتب دو بیت بی‌ارتباط با متن آمده است.

در گ ۵۸ به خط کاتب مصرعی که از قلم افتاده در هامش آمده است.

در گ ۵۹ به خطی غیر از خط کاتب بخشی از متن که از قلم افتاده آمده است.

در گ ۷۴ به خطی غیر از خط کاتب بخشی از متن که از قلم افتاده آمده است.

در گ ۷۴ به خطی غیر از خط کاتب ابیاتی در هامش آمده است.

در گ ۱۰۸ به خطی غیر از خط کاتب در هامش چند سطری در باره بدهی پولی با نام شخص و تاریخ آمده است.

در گ ۱۲۲ به خط کاتب چند کلمه متن که از قلم افتاده در هامش آمده است.

در گ ۱۹۵ به خطی غیر از خط کاتب چهار سطر از متن که از قلم افتاده در هامش آمده است.

در گ ۲۰۰ چند سطر از متن از قلم افتاده ولی در هامش نیامده است.

در گ ۲۲۲ به خطی غیر از خط کاتب توضیحاتی در هامش آمده است.^۲

در گ ۲۲۳ به خطی غیر از خط کاتب توضیحاتی در هامش آمده است.

نسخه تراشیدگی ندارد، ولی خط خوردگی دارد. ابیات به صورت سطری و پیوسته به متن نثر آمده است. اوراق به صورت منظم صحافی شده است و اوراق سفید مانده ندارد. نشان مهر و تصویر ندارد.

از گ ۱۱۱ تا گ ۱۷۲ جای عنوانها سفید است. به نظر نمی‌رسد از متن تراشیده شده باشد. احتمالاً برای نوشتن با جوهری دیگر جای آن سفید رها شده و بعد از قلم افتاده است. عناوینی چون «خبر»، «حکایت»، «بیت»، یا کلماتی از این قبیل.

دو صفحه در انتهای نسخه به چشم می‌خورد که در آنها با خطی غیر از خط کاتب مطالبی نوشته شده و همچنین تاریخهایی بالای صفحه نوشته شده است:

«آنچه پول از میرزا حسین خان رسیده است این است

«... بیست تومان» «دفعه پنزده» «دفعه علیقلی خان یوزباشی

تومان» آورده... [ناخوانا]

رسیده است»

«دفعه دیوان... آورده»

... دادم... «بتاریخ یوم ۴ شنبه یونزدهم شهر ربیع الاول در سنه ۱۲۷۱

رسیده است مقدار و [ناخوانا] تمباک تهلیم لطیف [ناخوانا] حسب بر

کاری شده است از قرار ماهی دو نیم تا چهارماه الا

یونزدهم شهر رجب المرجب همین سنه باید بتماکو بگیرد»

در حاشیه سمت چپ نیز جملاتی آمده و ناخوانا است.

اما صفحه بعد:

در میانه صفحه تاریخ ۱۱۶ ق آمده و در حاشیه سمت راست: «... تماکو...

[ناخوانا] بتاریخ شب سه شنبه ۲۰۴ محرم» و در حاشیه سمت چپ آمده است:

«کتاب انیس العاقلین من کلام ملا میرقاری گیلانی.»

در میانه صفحه جملاتی ناخواناست و دو بیت که

«دوشینه که برد بر دوشم بود

سرما چه نگار بر در آغوشم بود»

در حاشیه سمت راست در دو ردیف نوشته شده است:

«بتاریخ روز یکشنبه ۲۰۹ شهر شعبان ایاز آمده... [ناخوانا] قال عبهر از قرار

ماهی سه قران نقد و نیم فان و جواز میرزا سلمان گرفته صد شب»

در پایین این صفحه هم در سه ردیف آمده است:

«روز جمعه ماه مبارک

تاوبیان سمنند رفت صحرا»

«روز دوشنبه ۲۰۱ ماه مبارک

اسب همدم حسین بک برد»

«... (ناخواناست)»

..... مبارک شده

در حاشیة ص ۱۰۸ به خطی غیر از خط کاتب آمده:

حواله سید عابد

بتاریخ یوم چهارشنبه بیست پنجم ذالقعدة حساب..... [ناخوانا] ملاحسن

با آقا مفروق شده و تتمه طلب..... ملاحسن کاخ مانده چهارده قران

شش پول نیم

دیگر مشخصات نسخهٔ مجلس شورای ملی

- نسبت به نسخهٔ آستان قدس رضوی افتادگی بسیار دارد. گاه حتی یک یا دو صفحه از متن افتاده است.

- افتادگیها در متن بالای کلمه با نشانهٔ Y و کنار صفحه گاه با همین نشانه آمده است (مثال: گ ۳۸).

- مصرعهای ابیات با نشانهٔ .: از هم جدا شده‌اند.

- بعضی کلمات در اثر آبدیدگی ناخواناست.

- عبارات عربی و آیات قرآنی اعراب‌گذاری شده‌اند و اکثراً اعراب آن صحیح است.

- خط خوردگی در متن زیاد به چشم نمی‌خورد، مگر در مواردی که کلمه‌ای زائد است و یا در حین کتابت اشتباه نگارش شده یا دوبار و به صورت تکرار آمده است. البته در مورد اخیر بعضی از تکرارها خط نخورده است؛ مانند این نمونه‌ها: «آنکه بد کرداران و ناهمواران را بدکرداران و ناهمواران را...» (ص ۷۱)، «دوست بی‌ریا و بی‌وفا» (ص ۹۹)، «نمی‌دانم سایل گفت نمی‌دانم سایل گفت از گفتن...» (ص ۹۷).

- جابجایی کلمات با حروف «خ» و «م» به معنای مؤخر و مقدم در بالای کلمات مشخص شده است؛ مثل «شود خ حاصل م» (ص ۹۴)؛ «و اگر ایشان سخت بکشند من می‌گذارم خ سست م یعنی...» (ص ۱۶۷).

- بعضی از کلمات اعراب‌گذاری شده‌اند؛ مثل «یَمَن یُمن» (ص ۲)، «وُسعت

وَسِعَتْ» (ص ۱۴۹).

- معنی برخی کلمات زیر کلمه و با خطی غیر از کلمه کاتب آمده‌اند؛ مثل: «عثرات» (ص ۹۳) گناه
- عنوانها، شماره‌ها و نشانه‌ها با جوهر شنگرف نوشته شده‌اند و گاه بسیار ریز و ناخوانا هستند به طوری که گمان می‌رود کاتب پس از نگارش متن آنها را با جوهری دیگر به متن افزوده است.
- تنها یکی دو مورد و در حد چند کلمه بر روی متن جوهر ریخته است.

ویژگیهای نگارشی و رسم الخطی نسخه مجلس شورای ملی

- برخلاف نسخه آستان قدس «پ» و «چ» و «ش» با هر سه نقطه کتابت شده و تنها «گ» به صورت «ک» نوشته شده است.
- «ء» در کلماتی که با کرسی بوده قید شده است؛ مثل «امیرالمؤمنین» (ص ۴).
- الف در واژه‌های «است»، «اینجا»، «این»، «از» آمده است.
- در کلماتی که به دو «ی» ختم می‌شوند یکی به صورت کرسی همزه آمده است؛ مثل «برنائی»، «توانائی» (ص ۴۴).
- کسره بین کلمات به صورت «ء» آمده است؛ مثل «خزانة کرم عام» (ص ۴)، «میوه مراد» (ص ۵).
- تنوین نصب () در واژه‌های «احیاناً»، «اتفاقاً»، «اصلاً» و... نوشته شده است.
- زیر «ی» در پایان کلمات «...» آمده است؛ مثل «جایی دلربائی» (ص ۸).
- «ی» نکره مثل رسم الخط امروزی در محل اتصال به کلمه صامت میانجی «ی» دارد؛ مثل «خویروئی» (ص ۶).
- کلمات عربی که به همزه ختم می‌شود به همان صورت آمده است؛ مثل «غناء» (ص ۱۴)، «مقتضاء» (ص ۱۶).
- کلماتی که کرسی همزه در وسط کلمه می‌آید، با کرسی همزه قید شده‌اند؛ مثل «دنائت» (ص ۴۴).

- «ب» به صورت «پ» کتابت شده با سه نقطه، مثل «پی انصاف» (ص ۴۴)، «پی نصیب» (ص ۴۴).
- الف در ضمائر «او»، «ایشان»، «این» بعد از حروف اضافه تنها در شعر حذف شده و در نثر آمده است، مثل «از او» (ص ۳۴).
- همه جا به جای «چو»، «چه» آمده است.
- «های» غیرملفوظ که حکم کسره اضافه را دارد از کلمات حذف شده است؛ مثل «چهرشان» (ص ۸۷).
- پیشوند «فرو» به همان صورت امروزی آمده است؛ مثل «فرو آمد» (ص ۱۲۸).
- «دیگر» و «یکدیگر» به صورت «دگر» و «یکدگر» آمده است.
- کلمات مرکب سر هم کتابت شده‌اند؛ مثل «خوشحال» (ص ۲۰۴).
- در بقیه موارد رسم الخط با رسم الخط نسخه آستان قدس رضوی یکسان است.

افتادگیها

۱. یک بیت افتاده است (ص ۲۰).
۲. دو بیت افتاده است (ص ۳۲).
۳. یک بیت افتاده است (ص ۳۸).
۴. یک سطر افتاده است (ص ۵۵).
۵. دو سطر افتاده است (ص ۶۹).
۶. یک بیت افتاده است (ص ۷۱).
۷. دو سطر افتاده است (ص ۹۳).
۸. یک بیت افتاده است (ص ۹۷).
۹. یک بیت افتاده است (ص ۱۰۹).
۱۰. یک سطر افتاده است (ص ۱۱۱).
۱۱. دو سطر افتاده است (ص ۱۷۱).

۱۲. یک سطر افتاده است (ص ۱۸۷).
 ۱۳. یک سطر افتاده است (ص ۱۹۰).
 ۱۴. پنج سطر افتاده است (ص ۲۰۰).
 ۱۵. دو صفحه (یک برگ) افتاده است (ص ۲۰۹ و ۲۱۰).
 ۱۶. یک سطر افتادگی دارد (ص ۲۱۲).
 ۱۷. دو صفحه افتادگی دارد (مابین صفحات ۲۲۱ و ۲۲۲).
 نسخه مجلس شورای ملی ظهیره ندارد، اما پس از دعا ترقیمه آن آغاز شده و چنین است:

«تمت الكتاب الموسوم بانيس العاقلین بعون الملك العالمین بتاريخ شهر جمادی الثانی بنا بر حسب خواهش عالیشان معلی مکان عزت و سعادت همعنان سلاته الاعظم و الاعیان صاحب میرزایی میرزا محمد دائی ام قلمی و تحریر شد خطم هرچند لایق نیست لیکن چو فرمان عزیزی شد نوشتم امید که چشم از عیوب این سفینه پوشیده موقع قبول یابد و الله اعلم

بالصواب

م م م

م م

م

العبد الخاطی محمد رفیع

ابن محمد الاشتیانی

غرض نقشیست کز ما باز ماند که هستی را نمی بینم بقائی
 مگر صاحب دلی روزی ز رحمت کند در حق این مسکین دعائی»
 (نیس العاقلین، ن ۲۲۲۴، گ ۲۳۰)

رکابه‌ها به فواصل معین و یکسان از لبة پایین برگها بوده‌اند و می‌توان گفت تمام صفحات رکابه دارند. گاه تعداد کلمات رکابه به سه کلمه هم رسیده است.

آن‌گونه که خود مؤلف در آغاز کتاب (دیباچه) اشاره می‌کند، کتاب حاوی «حکایت‌های دلگشا» (انیس‌العقلین، گ ۴ الف) است. در حقیقت بیشتر حکایتها از دیگران است و مؤلف تنها با عوض کردن چند کلمه یا جمله آن را در متن خود گنجانده یا گاه حکایتی را بی‌تغییر حتی کلمه‌ای، آورده است. حکایتها از کتب تاریخی و عرفانی پیش از زمان مؤلف برگرفته شده است و بیشتر از تذکره‌الاولیاء عطار، کشف‌المحجوب هجویری و مرصادالعباد نجم رازی است. گفتنی است مؤلف با مقدمه‌چینی و در بیشتر موارد برای تکمیل و تأیید سخن خود به ذکر حکایات متوسل شده است. حکایات گاه کوتاه و گاه بسیار طولانی بیان شده‌اند. اکنون نمونه‌ای از حکایت‌های این کتاب نقل می‌شود:

حکایت: گویند شخصی رخت رحیل از دنیای فتنه‌زا برداشت و طفلی و کیسه زری بگذاشت. چون حاکم وقت از حقیقت این صورت اطلاع یافت، از وصی آن مرد مرده زر طلب کرد. وصی زر را در کنار طفل کرده، پیش حاکم برد [و] گفت: این زر از من نیست، از این طفل است. اگر می‌ستانی از او بستان که در روز قیامت هم به او باز دهی. حاکم به واسطه استماع این سخن زار زار بگریست و سر و چشم طفل را بوسیده، گفت: من در قیامت طاقت این مطالبه و مکالمه ندارم. زر را به وصی سپرد و ضروریات طفل از نان و جامه تا وقت بلوغ از سلسله خود مقرر فرمود و مدتها در فکر آن سخن کثیرالاثربود. بیت:

جهان را چو نیکو شناسد کسی متاع جهان را نجوید بسی

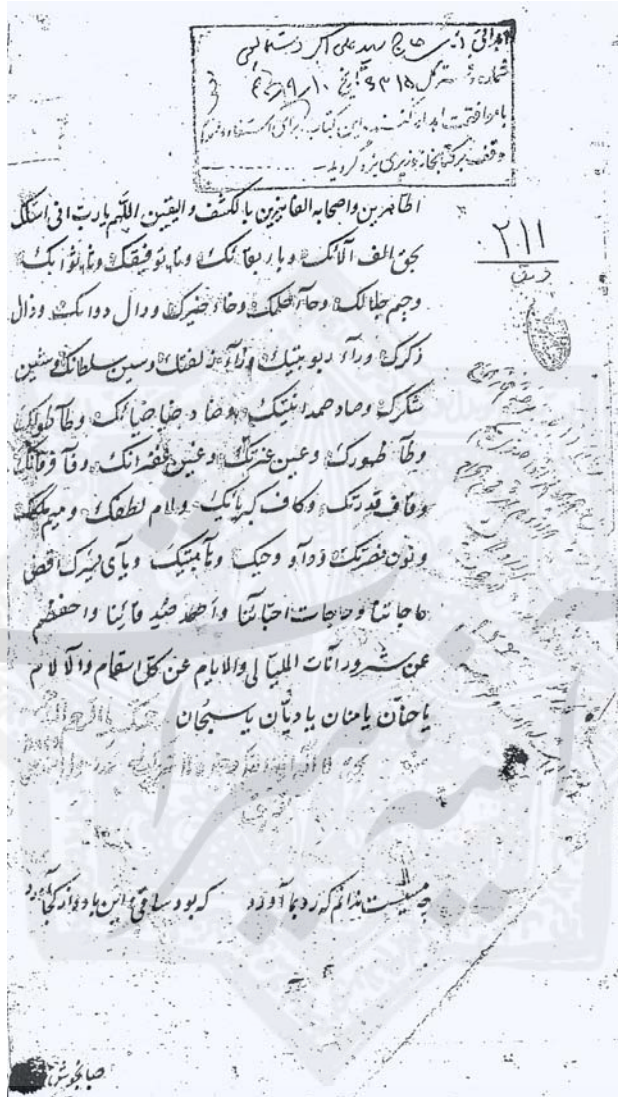
مکن میل این خاک چون ناکسان که پیوند او نیست جز با خسان

(برگ ۲۲۱ پ)

تصویر صفحه نخست نسخه آستان قدس رضوی

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ رَبِّ تَمِّمْ یٰکَرِیْمُ یٰکَرِیْمُ یٰکَرِیْمُ یٰکَرِیْمُ
 سبحان من تخری فی ذاته سوا ه ^{۵۰} فم حمز ذبکنه کالش نبوده راه
 از ما قیاس تحت قیاسش چنانک ^{۵۱} موزی کند مسحت کزون بر قوه چاه
 باغیر او اصافت سانی بود چنان ^{۵۲} بر یکید و جوب بار پشمنج نام شاه
 لطایف سپاس و شریف محامد بجز و قیاس مانع او را و سبج طاران
 صوامع تجبادت مزیل آثار که ورت غلابوق و مشکلی اذکار شجاده
 نشینان محارِب ارادت شامی غبار ظلمات عوابوق لایق بستان
 و موافق سمو مکان خالقیت که هر چیز را چنانچه باید و سباید

تصویر صفحه آخر نسخه آستان قدس رضوی

پی‌نوشتها

۱. نسخه مجلس شورای ملی صفحه‌شمار دارد و از ص ۱ تا ص ۲۳۰ شماره‌گذاری شده است.
۲. در فهرست نسخه‌های کتب خطی کتابخانه مجلس شورای ملی (ذیل شماره ۲۲۲۴) آمده است: «در میان صحایف ۲۲۱-۲۲۲ یک ورق افتاده و مطالب آن را به خط دیگری در حاشیه صحایف ۲۲۲ و ۲۲۳ نوشته‌اند.» این مطلب اشتباه است و مطالبی که در حاشیه این صفحه نوشته شده، افتادگی متن نیست، بلکه توضیحاتی اضافه بر متن و تقریباً مرتبط با متن است.

منابع:

- اوحدی، تقی‌الدین، عرفات/العاشقین، هند، کتابخانه خدابخش هند به شماره ۲۳۰، تاریخ کتابت ۱۰۵۰ ق.
- شیروانی، محمد، ۱۳۵۰، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری وابسته به کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۲، تهران.
- صفا، ذبیح‌الله، ۱۳۷۰، تاریخ ادبیات ایران در قلمرو زبان پارسی، ج ۵، تهران.
- قمی، قاضی احمد، خلاصه‌التواریخ، به کوشش احسان اشراقی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۹.
- گلچین معانی، احمد، کاروان هند، مشهد، ۱۳۶۹.
- منزوی، احمد، ۱۳۵۲، «تتبع در گلستان سعدی»، مجله وحید، دوره ۱۱، ش ۳، خرداد.
- _____، ۱۳۴۹، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۲، تهران، انتشارات مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
- ملا میر قاری گیلانی، انیس العاقلین، مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۶۱۸.
- ملا میر قاری گیلانی، انیس العاقلین، تهران، کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ۲۲۲۴.
- ملا میر قاری گیلانی، دستور نامه‌نگاری، تهران، محفوظ در کتابخانه دانشگاه تهران، به شماره ۴۱۸۳، تاریخ کتابت ۱۰۴۶ ق.
- نفیسی، سعید، ۱۳۴۴، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۶، تهران، انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی.